

Folkehøjskolen og andelsbevægelsen

Af CLAUS BJØRN

Mag.art. *Claus Bjørn* har siden 1965 arbejdet på udforskningen af den danske andelsbevægelses gennembrudstid i 1880'erne. Han har i særlig grad stræbt efter at se andelsbevægelsen på baggrund af tidens sociale, politiske og kulturelle brydninger. Denne afhandling – en bearbejdelse af hans magisterkonferensforelæsning i september 1970 – er en skitse til skildringen af andelsbevægelsens forhold til de folkelige strømninger i en senere større sammenhæng.

I 1959 udsendte Andelsudvalget en bog »Andelsideen under nutidens vilkår« som en hilsen til redaktør, cand. polit. *Aage Axelsen-Drejers* 70 års dag, og blandt bidragene finder man en afhandling af fhv. højskoleforstander *Frode Aagaard* med titelen: »Højskolen og andelsbevægelsen«. Denne behandling af emnet er den seneste i mere end blot oversigtsform, og Aagaard gennemgår så omtrent alt, hvad der er blevet ytret herom både fra højskolens og fra andelsbevægelsens side. Undersøgelsen munder ud i den konklusion, at »der har gennem årene været en nøje forbindelse mellem højskolen og andelsbevægelsen, selv om det må erkendes, at højskolens betydning har været af indirekte art«¹.

Det er, hvad der ganske nøjternt kan uddrages af snart trekvart århundredes skrift og tale om forholdet mellem disse to på en gang så betydningsfulde og karakteristiske institutioner i det danske samfund i nyere tid. Frode Aagaard kunne også have sluttet sin gennemgang med at konstatere, at vi i snart mange år har været overbevist om denne forbindelses eksistens uden egentlig at have ret meget at bygge denne overbevisning på². Nedenstående artikel vil utvivlsomt først og fremmest kunne tjene til at underbygge det sidste led i det netop formulerede udsagn – det usikre grundlag – men skulle dog også kunne bidrage positivt med en udredning af de implicerede faktorer, der måtte indgå i en forbindelse, og antyde en vej fremad til udforskning af forholdet mellem den grundtvigske højskole og andelsbevægelsen.

1882 vil i det følgende blive betragtet som udgangspunkt for dansk andelsbevægelse. Brugforeningsbevægelsens oprindelsessituation var

væsensforskellig fra produktionsandelsbevægelsens, og det er vel denne sidste, man især forestiller sig med udtrykket: andelsbevægelsen i Danmark. De to sider af andelsbevægelsen synes først at have fundet sammen i 1890'erne ved oprettelsen af indkøbsforeningerne og ved stiftelsen af Andelsudvalget i 1899. Der kan naturligvis for årene forinden påvises personsammenfald som i tilfældet *Hans Dønnergaard*, men nogen almindelig forestilling om fællesskab i organisation kan næppe spores³. Landbrugets produktionsandelsbevægelse bygger på andelsmejerierne – andelssvineslagterierne stod direkte på mejeriernes skuldre, og den snart talstærke forgrening af indkøbs- og afsætningsorganisationer var sekundærforeninger, der havde primærforeninger som mejerier, slagterier og brugsforeninger som medlemmer. Man kan derfor tillade sig at koncentrere sin opmærksomhed mod den eventuelle forbindelse mellem folkehøjskolen og andelsmejerierne i disses gennembrudsperiode fra 1882 til årtiets slutning.

Fra andelsmejeribevægelsens gennembrudsår er aflejret et betydeligt, men spredt kildemateriale i form af forhandlingsprotokoller, medlemslister, vedtægter, byggeregnskaber osv. Avisindlæg i hundredvis, mødeindbydelser og avertissementer, der må tælles i tusinder, kan suppleres med artikler i landbrugspressen. Der er tale om et materiale, der til ensformighed afspejler økonomiske argumenter og overvejelser – når det går vidt, er der også enkelte referencer til organisationsmæssige, sociale og politiske forhold⁴. En dagbog ført af en ung lærer i Asbo en halv kilometer nord for Vejen netop omkring andelsmejeribevægelsens gennembrud på egnen afspejler de sognepolitiske stridigheder, der sammen med ovennævnte hensyn bestemte, hvor og hvornår der skulle bygges mejerier i Bække og Læborg sogne⁵. Man kan finde en mejeriforhandlingsprotokol ført med bolleå og små begyndelsesbogstaver i substantiver og således knytte en forbindelse til en grundtvigsk kreds, og et andet sted dyster ingen ringere end *Vilhelm Beck* og den grundtvigske mejeriformand på bibelkundskab om søndagsarbejde i det nyoprettede mejeri – men det er isolerede, utypiske tildragelser⁶. Brugsforeningspioneren *Severin Jørgensen* har siden givet udtryk for en sammenhæng mellem højskolens folkelige vækkelse og en immateriel overbygning på andelsbevægelsen, og det samme kan findes hos en af dansk andelsbevægelses få »ideologer«, højskolemanden og husmandslederen *Knud Thøgersen*. Det er dog snarest brugsforeningssynspunkter, de to mænd giver udtryk for, og over for dem

står den ubestridte førstemand i landbrugets andelsbevægelse gennem mange år, *Anders Nielsen*, Svejstrup Østergaard, der har fremholdt de økonomiske forudsætninger for 80'ernes nybrud – »Nød lærer nøgen kvinde at spinde«⁷. Det er således ikke med udgangspunkt i det materiale, der er aflejret i forbindelse med andelsbevægelsens gennembrud, forholdet mellem højskole og andelsmejerier skal søges belyst. Langt snarere må man gå ud fra den »anden side«, højskolens undervisning, dens lærere og dens elevflok.

Højskoleforstanderen og andelsmanden *J. Th. Arnfred* har i »Den danske andelsbevægelse« slået fast, at højskolen aldrig har undervist i andelsbevægelse, og alt tyder på, at dette har usvækket gyldighed. *Ludvig Schrøder*, der så tidligt som i 1888 i Landstinget pegede på højskolens positive virke bl. a. ved at henvise til andelsmejerierne, indrømmede næppe disse en særlig plads i sin samfundsundervisning, dersom omtalen af emnet i hans »Danmarks Hjælpekilder og Næringsveje« afspejler linien i foredragene. *Anders Jørgensen* i Høng skrev i 1889, at gamle højskoleelever var talrige i mejeri- og slagteribestyrelser landet over, men netop fra vinteren 1889–90 viser en Høngelevs foredragsreferater, at Anders Jørgensen alene bragte andelsbevægelsen på bane ved en gennemgang af engelske samfundsforhold⁸.

Højskolelærerne engagerede sig bredt i 1880'ernes samfundsforhold, men ser man på deltagelsen i andelsmejeribevægelsen, er udbyttet beskedent. Forstanderen for den lille højskole i Janderup vest for Varde, *Jesper Madsen*, var i 1883 initiativtager til et andelsmejeri i højskolens nabolag. Han tilskyndede til oprettelse af mejerier andre steder i Ribe amt og var i begyndelsen af 1884 en af de første, der bragte kendskabet til andelsmejeribevægelsen over på den anden side af den jyske højderyg. Senere søgte han i 1888 sammen med andre at rejse modstand mod et lovforslag om fælles- og andelsmejerier fra regeringens side⁹. *Jesper Madsen*'s plads i andelsmejeribevægelsens historie er således sikker, men i højskolens annaler har han knapt nok efterladt sig spor. På Djursland er forstanderen for den nærmest indremissionske højskole i Voldby primus motor ved oprettelsen af de første mejerier i denne del af Jylland¹⁰. Også *Klavs Berntsen* gav en hånd med, da andelsmejeribevægelsen nåede det nordlige Fyn. Ifølge erindringerne slog han drabelige slag for andelsprincippet om »én mand – én stemme«, men mærkelig nok indeholder hverken vedtægterne for Sørslev andelsmejeri eller lovene

for Guldbjerg mejeri, som Berntsen har sat i form, lige demokratisk stemmeret, men derimod stemmeret efter antallet af tilmeldte køer¹¹!

Peter Bojsen var den eneste mand med position i den grundtvigske skoleverden, der genfindes i andelsbevægelsens gennembrudsfase – til gengæld i en nøglestilling. Som formand for Horsens Landbrugsforening var han sjælen i oprettelsen af Horsens andelssvineslagteri i 1887, og han var ikke blot det første andelssvineslagteris egentlige stifter og mangeårige formand, men også leder af andelssvineslagteriernes samarbejde i de første krisefyldte år¹². Forinden havde han engageret sig i mejeribevægelsen, gik ind i et andelsmejeri så tidligt som i 1885 og skrev det følgende år en anbefaling af systemet i »Vort Landbrug«¹³. Det var ligeledes i hans formandstid, at Horsens Landbrugsforenings konsulent virkede for oprettelsen af andelsmejerier i foreningens opland – et ret enestående træk i samtiden¹⁴. Peter Bojsens deltagelse i landbrugets fagligt-økonomiske sammenslutninger giver ham en særstilling i den grundtvigske skoleverden, ligesom hans uddannelse som landinspektør skiller ham ud fra lærerkredsens flertal af teologer og seminarister. I politik, hvori han tog del som ivrig venstremand, nåede han aldrig broderens indflydelse, men sammenligner man Peter og *Frede Bojsen*, så havde den ældste en arbejdslyst og organisationsevne, en trang til agitation for »sager« og en udadvendthed, som den yngre Frede Bojsen tydeligvis manglede i sit politiske arbejde. Men disse egenskaber førte Peter Bojsen frem til en pionerindsats i dansk landbrugs andelsbevægelse.

Det er således ikke gennem højskolens undervisning eller ved dens læreres deltagelse i skabelsen af andelsbevægelsen, man – trods Peter Bojsens store indsats – skal se forbindelsen mellem højskole og andelsmejerier dokumenteret. Mon ikke flertallet af højskolernes mænd betragtede rejsningen af mejerier og slagterier med venlig billigelse, men på afstand, som dette citat fra »Tidens Strøm« – en af de få ytringer fra højskoleside om emnet fra samtiden – giver udtryk for: »Vil du spørge mig, hvad Folk paa Landet næst efter Høsten taler om, tænker paa og arbejder i for Tiden, saa kunde jeg ikke med min bedste Vilje sige Politik endnu mindre den moderne Literatur eller Kirke- og Skoleforhold; nej det Ord, man hører oftest er Ordet »Andels-«, og det er aabenbart Løsenet over hele Landet. Hvert Øjeblik ser man et nyt Hus blive rejst med en høj Skorsten, og spørger man sig

for, faar man i Reglen til Svar: det er et Andelsmejeri . . . Jeg fornøjer mig over Modet, Driftigheden, Handedygtigheden, der aabenbarer sig i alle disse Foretagender og som vil udvikles og voxe gennem dem; der er Krummer i det Folk, der i en trang Tid kan udfolde den Kraft, og det lover godt for Fremtiden«¹⁵.

Højskoleelever og mejeriformænd

Tilbage står den mulighed, at det i særlig grad var gamle højskoleelever, der bar andelsmejeribevægelsen frem – hvilket da også hyppigt er fremført. Det vil ikke være vanskeligt at påvise højskolebaggrund hos en lang række af andelsbevægelsens forgrundsfigurer, sådan som Frode Aagaard har gjort det i den i indledningen nævnte artikel. Men her gælder det lederne i primærforeningerne, i andelsmejerierne i de første gennembrudsår. På den 2. nordiske landbrugskongres i Stockholm 1897 skulle Poul la Cour fra Askov tale om »Folkehøjskolernes og Landbrugsskolernes Betydning for Udviklingen af Danmarks Jordbrug«, og han søgte da at skaffe sig en oversigt over antallet af gamle højskoleelever i ledelsen af andelsmejerierne. I foredraget, der blev trykt i »Vort Landbrug«, gengav Poul la Cour tre undersøgelser¹⁶. Via »Mælkeritidende« var det lykkedes at få en god oversigt over *mejeribestyrernes* uddannelse, og det fremgik heraf – 436 mejeribestyrere af 970 eller ialt 44,9 pct. svarede – at 47 pct. havde været på højskole, 24 pct. på landboskole og 63 pct. på mejeriskole, mens 90 pct. havde besøgt en eller flere af de nævnte skoleformer. Nok så interessant er det imidlertid, at Poul la Cour prøvede at undersøge, hvorledes det stod til med *mejeriformændenes* baggrund. De samvirkende jyske mejeriforeninger indsamlede oplysninger fra 126 fortrinsvis jyske mejerier, og smørgrosserer *J. Stilling Andersen* bidrog med 146 fra Sjælland og Lolland-Falster efter sit kendskab til de enkelte formænd. Af 970 andelsmejerier gav det:

Jysk mejeriforening:

Dækningsprocent 13,0 På højskole 54% landboskole 23% mejeriskole 2%
på en eller flere af disse skoler 65 %

J. Stilling Andersen:

Dækningsprocent 15,1 På højskole 47 % landboskole 0 % mejeriskole 0 %

Poul la Cour er selv den første til at understrege usikkerheden i disse tal, og han gør den utvivlsomt rigtige formodning, at gamle højskoleelever taget under et var villigere til at svare på disse spørgsmål fra en Askovlærer end de, der ikke havde været på højskole eller lignende. Det er et beskedent antal procenter, der er dækket med disse to undersøgelser, og Stilling Andersens tal, hvad landboskolerne angår, virker noget overraskende. Har man beskæftiget sig med denne sidste som kilde til Hjedding andelsmejeris tilblivelse, kan man ikke tilbageholde en vis forhåndsskepsis overfor hans pålidelighed som meddelelser¹⁷. Man skal omgå disse tal med stor varsomhed. Tallene for mejeribestyrernes højskolebaggrund er utvivlsomt nogenlunde dækkende, men man må i alle tilfælde tage afstand, når man ser forfattere benytte de »gode« tal fra mejeribestyrerne til at vise mejeriformændenes baggrund¹⁸! Når dette er sagt, må det også fremhæves, at Poul la Cours undersøgelse var et skridt i den rigtige retning. Skal man i dag søge at komme ud over de vage udsagn og usikre skøn, må man anvende den samme fremgangsmåde, som Poul la Cour i 1897. Den praktiske ramme om en sådan undersøgelse vil være samtlige første andelsmejeriformænd i perioden 1882–1890. Den første formand var ganske naturligt en af initiativtagerne til mejeriets oprettelse, ja oftest drivkraften i hele arbejdet. Fremfor la Cours undersøgelse af forholdene i 1897 vil perioden 1882–1890 have den fordel, at den første andelsmejeriformands »uddannelse til andelsmand« har måttet foregå udenfor mejeriet, ikke f. eks. gennem bestyrelsesarbejde eller lignende indenfor mejeriet.

Der foreligger til brug for en sådan undersøgelse et betydeligt personalhistorisk stof spredt i utallige publikationer. Det har været en god tradition at bringe mere eller mindre indgående biografier af ledelsen gennem årene i jubilæumsskrifter for kreditforeninger – bl. a. *Erik Arups* udmærkede »Creditkassen for Landeiendomme i Østifterne 1866–1916« – sparekasser og landboforeninger. Sognehistorierne, der særlig er talrige for Jyllands vedkommende, har ofte et stort personalhistorisk materiale, ligesom landbrugstidsskrifter som *Ugeskrift for Landmænd*, *Vort Landbrug*, *Mælkeritidende* og *Andelsbladet* rummer værdifuldt materiale i form af nekrologer og jubilæumsartikler. I begyndelsen af vort århundrede får vi desuden de for historikeren så værdifulde »stater«, ikke mindst for dette formål *G. Ellbrechts*: »Danske Mejerier« (1915–1918). Som et eksempel på, hvad der kan hentes

fra dette publicerede materiale, kan anføres *Victor Elberling*: »Rigsdagens Medlemmer gennem 100 Aar« (1949–50). Af 28 rigsdagsmænd, der havde været den første formand i et andelsmejeri i tiden fra 1882 til 1890 havde de 14 været på højskole, 4 både på højskole og landboskole.

Poul la Cour nævnte samvittighedsfuldt, at der i hans undersøgelse lå den fejlkilde, at gamle højskoleelever kunne være raskere til at reflektere på forespørgselen end ikke-højskoleelever. Også ved den ovennævnte fremgangsmåde er der fare for skævheder. Det er langt lettere at få »svar« fra den andelsmejeriformand, der havde denne post som måske den første i en lang række af tillidsposter, end fra den, der havde den som eneste offentlige hverv.

Forfatteren til en bog om den danske andelsbevægelse, *Henning Ravnholt*, foreslog engang, at man kunne prøve at undersøge, om de egne i landet, der var stærkt højskoleprægede, også sluttede op om andelsbevægelsen¹⁹. *Roar Skovmand* har i sin disputats søgt at beregne, hvor stor en procentdel af »en årgang unge på landet«, der kom på højskole. Der er ligeledes her fejlkilder i materialet, som forfatteren selv gør rede for, men det kan dog konstateres, at i vintrene 1873/74 og 1881/82 havde Sorø, Bornholm, Odense, Århus og Randers amter en noget større procentdel unge på højskole end landsgennemsnittet på henholdsvis 13 og 16 pct²⁰. Ribe amt gør sig ikke særligt bemærket i tabellen. Af de fire navne, der knyttes til oprettelsen af Hjedding andelsmejeri, havde *Niels Hansen Uhd*, der efter alt at dømme affattede de berømte vedtægter, ingen uddannelse ud over barneskolen, mens *Niels Kristensen Pedersborg*, der blev mejeriets første formand, og *Peder Kristensen Hedeager* havde besøgt den lille højskole i Østbæk ved Ølgod, og mejerist J. Stilling Andersen havde kort forinden været på den meget højskoleprægede landboskole i Tune²¹. I 1930'erne nåede højskolemanden *Marinus J. Gravsholt* at få talt med de endnu overlevende af initiativtagerne og de første ledere af mejerierne på Vardeegnen, og det blev da oplyst, at havde end nogle af disse mænd højskolebaggrund – fortrinsvis de to lokale i Østbæk og Janderup – så karakteriserede det ingenlunde pionerkredsen som helhed²².

Men hvad de øvrige nævnte amter angår, så var både Sorø og Odense områder, hvor andelsmejeribevægelsen kom tidligt og med et tydeligt præg af et gennembrud – relativt få år, hvor vintrene op-

toges af mejerimøder, forår og somre med mejerioprettelser, og hvor de lokale aviser bragte indlæg for og imod det nye system²³. Bornholm fik sit første andelsmejeri i 1886, og i løbet af de næste få år var øen dækket af mejerier²⁴. Århus amt kunne allerede ved udgangen af 1884 fremvise fem andelsmejerier i virksomhed – de første øst for den jyske højderyg – og også her kunne man tale om en kort og intensiv gennembrudsperiode, mens derimod Randers amt ikke kom særlig tidligt med, ligesom udbygningen foregik over en længere år-række²⁵.

Går man den modsatte vej, så viser Roar Skovmands undersøgelse, at Københavns og Præstø amter, Lolland-Falster samt det nordlige Jylland sendte en ret beskeden procentdel af landbougdommen på højskole. Københavns amt kom ret sent med, men blev da dækket i løbet af ganske få år, og for netop denne del af Sjælland spillede særlige erhvervsgeografiske forhold ind på afgørende vis²⁶. De to første andelsmejerier på Sjælland – Haarlev og Holtug – oprettedes i 1884 i Præstø amt, men først op imod århundredskiftet var denne del af øen udbygget²⁷. »Bølgen fra Vesterhavet« nåede Lolland-Falster midt i 1880'erne, og inden dette årti var til ende, var Maribo amt vel forsynet med andelsmejerier. Derimod var det nordlige Jylland taget som helhed den del af landet, hvor andelsmejerierne senest blev den dominerende virksomhedsform – med dele af Vendsyssel som en markant undtagelse²⁸.

En tommelfingerregel lader sig ikke uddrage af denne sammenstilling. Man kunne fristes til at pege på en vis overensstemmelse mellem større højskolesøgning og tidlige og mange mejerioprettelser, men store lokale udsving og grundlæggende befolkningsmæssige og erhvervsmæssige forskelle kan hurtigt sløre billedet så meget, at enhver søgen efter sammenfald bliver meningsløs. Man kommer ikke uden om at spørge efter, hvilken uddannelse – om nogen overhovedet – de godt 700 første andelsmejeriformænd fra tidsrummet 1882 til 1890 havde ud over folkeskolen.

Hvad kunne et højskoleophold bibringe de unge af betydning for en indsats f. eks. ved rejsningen af et andelsmejeri? Det er søgt formuleret utallige gange, men mest autoritativt af andelsmanden og Askov højskoles leder J. Th. Arnfred i bogen »Den danske Andelsbevægelse« fra 1929. Arnfred afviser i lighed med flere andre, at der forelå en direkte påvirkning i form af agitation eller undervisning i

andelsbevægelse, men fortsætter derpå: »Højskolens indirekte Betydning er dog formentlig ikke udtømt med en Videreførelse af Barne skolens Kundskaber og Færdigheder eller en saglig Oplysning om Samfundsproblemer og Skoling i parlamentariske Forhandlingsformer; alt dette kan enhver Ungdomsskole give. Snarere maa Vægten lægges paa den Vækkelse til Forstaaelse af folkelig Samhørighed, som har været særegen for Højskolens Forkyndelse«. Trangen til sammenhold og samarbejde var fra gammel tid til stede hos bondebefolkningen, men højskolen formidlede denne stræben, og dens betydning lå da først og fremmest »i Forkyndelsen af et folkeligt Fællesskab, der styrker det Sind hos den unge Slægt, der vil Samarbejdet og vil det under de frie, naturlige Former, Andelsideen rummer«²⁹.

Med udgangspunkt i Arnfreds tolkning af forbindelsen mellem højskole og andelsbevægelse ville det være yderst frugtbart, om man kunne følge to bestemte højskolars elever i deres senere færden i landbosamfundet – eleverne fra *Lars Bjørnbaks* skole i Viby og *Jens Nørregaards* og *Christoffer Baagø*s unge fra Testrup højskole. Forkyndelsen af det folkelige fællesskab var den grundtvigske højskoles kendetæknelse, og det ville unægtelig være et argument for Arnfreds opfattelse, hvis Testrupeleverne sammenlignet med dem, der udgik fra den »højere bondeskole«, stærkere engagerede sig i andelsbevægelsen³⁰. Jeg kan næppe forestille mig, at de to elevflokkene vil opvise store forskelle – de egne omkring Århus, der var Bjørnbakkernes hjemsted, savner intet i henseende til andelsmejerier i 1880'erne³¹. Man kan føle trang til at sætte et spørgsmålstegn ved Arnfreds afvejen af folkehøjskolens to »bidrag«, det ene bestående i en videreførelse af barne skolens kundskaber m. m., det andet i vækkelsen til folkelig samhørighed og dette sidste som det overordnede, det afgørende. Kunne man tænke sig, at de to faktorer i det mindste skulle sideordnes? Allerede i 1863 fremholdt Ludvig Schrøder overfor en forsamling af landbrugere, at den rigtige vej for unge landmænds uddannelse gik over den folkelige vækkelse til det praktiske virke, og som ovenfor nævnt gentog han og andre siden dette synspunkt. Men det er fra lærerside, vi har disse udtalelser, det er så at sige folkehøjskolens program, der kommer til orde. Hvor mange af landets talrige større og mindre højskoler formåede den stærke påvirkning, en vækkelse må indebære, og var der til stadighed overensstemmelse mellem det, forstandere og lærere anså det for det afgørende, og det, eleverne greb

som det væsentligste i et højskoleophold? En skolemand som *Jørgen la Cour* kunne give udtryk for det vanskelige i at formidle begge de to »bidrag«, og tømmer *Niels Nielsens* dagbog fra Vallekilde i vinteren 1884/85 antyder, at skolens påvirkning bar frugt, hvor den unge fandt den personlig vedkommende og derfor stod åben og modtagende³². Men selv en så udpræget vækkelsesskole som Vallekilde havde sædvanlige skolefag og praktiske discipliner som dansk, skrivning, regning, jordbeskrivelse og tegning. Det gjaldt iøvrigt det overvejende antal skoler, af hvilke flere f. eks. Askov hertil føjede undervisning i agerbrug og mejeri³³. En eller flere højskolevintre på gode skoler med dygtige lærerkræfter måtte alt andet lige betyde en fastere fundering i kundskabsmæssig henseende, udvikling af evner til at udtrykke sig mundtligt og skriftligt, træning i at tumle med de fire regnearter. Kunne højskolen lære de unge at lære, hvilket ville være af ubestridelig værdi for netop denne problemstilling? *Hans Lund* har i en artikel om »Andelsbonden« formuleret det således, at den grundtvigske folkehøjskole lærte sine elever at mestre den moderne civilisation, den modernisering af samfundet, der tog fart i slutningen af 19. århundrede³⁴. Hvis denne formulering rummer noget væsentligt om højskolens betydning for landbefolkningen, kommer man tæt ind på forudsætningerne for andelsmejeribevægelsens sejrsgang i 1880'erne. Beskæftiger man sig netop med denne gennembrudstid, får man et slående indtryk af en usikkerhedens og de mange løsnings periode, hvor meningerne brødes. Autoriteter, regnskaber – virkelige og kalkulerede – og forsøgsresultater førtes i marken for og imod hjemmedrift, fællesmejerier eller andelsmejerisystemet. Det krævede ikke ringe indsigt og evne til at skære igennem at føre tanken om et andelsmejeri for sognet eller landsbyen frem til virkelighed. Af de forvirrende indtryk fra aviser, tidsskrifter og foredrag skulle holdbare tal og argumenter udledes. Derpå skulle sagen føres frem på måske en hel række møder, modstand og kritik vises tilbage, forskellige opfattelser om mejeriets indretning, organisation og – allervigtigst – placering skulle forliges. Så fulgte det praktiske arbejde med køb af jord, optagelse af lån, ledelse af byggearbejde og indretning, antagelse af mejerist, opdeling i og bortlicitation af mælkeruter osv. Dette forløb, der har været omtrent det samme overalt, hvor et mejeri blev oprettet, har krævet både indsigt og administrative evner. Kunne folkehøjskolen derfor åbne de unge for nye indtryk, træne mundtlig og skriftlig form og

cementere de praktiske kundskaber, var der gjort et godt forarbejde. Dersom højskoleopholdet gav landbøunddommen bedre indsigt i det samfund, der omgav den, og i det arbejde, den stod midt i, og gav den redskaber til at erhverve sig yderligere viden og forståelse, forekommer det ikke urimeligt at placere højskolen som en af forudsætningerne for andelsmejeribevægelsen.

Den grundtvigske landboskole og dens mænd

I tilslutning til de netop fremsatte betragtninger kan det være på sin plads at gøre en beskeden afstikker fra spørgsmålet om den direkte forbindelse mellem højskole og andelsmejeribevægelse og henlede opmærksomheden på landboskolens betydning i 70'erne og 80'erne – om man vil en formidler af forbindelsen mellem folkehøjskolebevægelsen og nybruddet i mejeridriften. J. Stilling Andersen, en af initiativtagerne til Hjedding andelsmejeri og dets første bestyrer, var som tidligere nævnt uddannet bl. a. på Tune Landboskole og hævdede siden, at det lille fællesmejeri, der blev drevet på skolen, havde inspireret ham til at arbejde for oprettelsen af det første andelsmejeri³⁵. Så snævert lader forbindelsen sig nu næppe i almindelighed etablere. Men den særlige form for landbrugsskoler, der indledtes med skolen i Lyngby fra 1867, fulgtes op i 1871 af Tune Landboskole, fortsattes med skolerne på Faurbogård og Ladelundgård fra 1879 og sluttedes af med Dalum Landbrugsskole fra 1886, var, som det blev formuleret af Jørgen la Cour fra Lyngby, »et barn af den danske folkehøjskole«³⁶. Med netop la Cour som undtagelse var denne skoleforms lærerkræfter udgået fra bondestanden, uddannet på højskoler og havde efter eksamen fra Landbohøjskolen søgt ud til folkehøjskolen og landboskolen som lærere i naturfag, i agerbrugslære og mejeri. De udgjorde en aktiv, udadvendt kreds af landbrugslærere, var stadig på farten som foredragsholdere, deltog i landbrugets organisationsliv og var flittige til at videregive deres kundskaber i artikler til landbrugstidsskrifter og aviser. Det var hovedsagelig denne gruppe mænd, der i 1882 fandt sammen om udgivelsen af et landbrugsblad – »Vort Landbrug« – hvis erklærede mål det var at danne bindeled mellem landboskolen og dens elevkreds i den brede bondestand – de »mange yngre og ældre bønder, som mere eller mindre er i god forståelse med højskolevirksomheden«³⁷. »Vort Landbrug« blev under *Chr. Christensens* og

J. H. Bagges redaktion et velskrevet og lædigt tidsskrift, og det var det af 80'ernes lille gruppe landbrugsblade, der først og bedst orienterede om andelsmejeribevægelsen. Da assistent *Mikkel Chr. Petersen* ved *Fjords* forsøgsvirksomhed i 1885 mødte kritik af en beretning, han havde udarbejdet til mejeriudvalget under Foreningen af jyske Landboforeninger om andelsmejerier, svarede han, at han hellere end ændre på vurderingerne ville tilstille »Vort Landbrug« sit arbejde, hvilket han også gjorde og fik trykt i sin helhed³⁸.

Landboskolens mænd var uddannet i mejeridrift under professor *Th. R. Segelcke* på Landbohøjskolen og begyndte deres virke med dennes forestillinger om det mindre landbrugs muligheder for at gå i herregårdenes fodspor, hvad smørtilberedningen angik³⁹. Med henblik på dette formål blev skolerne indrettet med undervisning i mejeri for pigerne, og det kneb for flere af dem at acceptere den nye udvikling, der fuldstændigt kulkastede disse bestræbelser⁴⁰. Men det blev alligevel mere end nogen andre landboskolens mænd, der støttede andelsmejeribevægelsen i dennes gennembrudsfase. I foråret 1884 udspandt der sig en livlig debat i *Fyens Tidende* om hjemmemejeri, fællesmejeri og »aktiemejeri«, hvor landbrugskandidat *S. P. Petersen*, der underviste i landbrug på Sørslev højskole, tog til orde for mejeridrift baseret på producenternes sammenslutning⁴¹. *Jakob Hansen* på Faurbogård lod sig omvende, da de første pålidelige mejeriregnskaber blev offentliggjort og viste det nye systems overlegenhed, og han blev siden en fortaler for andelsmejerierne⁴². På Silkeborgegnen og op imod Randers agiterede en landbrugskandidat *E. Jørgensen* fra den lille højskole i Sinding for andelsmejeribevægelsen og foranledigede oprettelsen af flere mejerier⁴³. Den ovennævnte medarbejder ved de fjordske forsøg, *Mikkel Chr. Petersen*, havde undervist på Bornholms højskole i landbrugslære, inden han blev ansat hos docent *Fjord*. Han publicerede i 1884 de første seriøse undersøgelser af andelsmejeriernes virksomhed, og han blev i de næste år en utrættelig talsmand for oprettelse af mejerier. Ligesom *S. P. Petersen* var han medindbyder ved stiftelsen af »Vort Landbrug.«⁴⁴ Men først og fremmest fungerede forstanderen på Ladelundgård, *Niels Pedersen*, som fødselshjælper for andelsmejeribevægelsen. Han var født i 1851 i et bondehjem ved Horsens og efter barneskolen uddannet på Gedved hos *Peter Bojsen* og siden to vintre på Askov. Derpå

fulgte et ophold på Tune Landboskole og i 1877 eksamen fra Landbohøjskolen. Han vendte tilbage til Askov, men åbnede allerede i 1879 sin skole i nabosognet Brørup, hvor mejeriet hurtigt fik en fremtrædende plads i arbejdet⁴⁵. Allerede i 1880 udtalte han sig positivt om fællesskab i mejerivæsenet for de mindre landbrugere, når først centrifugen vandt indpas for alvor⁴⁶. I 1884 kom bevægelsen fra Vardeegnen til Brørup, hvor det lokale andelsmejeri hentede sin første bestyrer fra Ladelunds mejeri – den senere mangeårige førstemand blandt mejeribestyrerne, *J. P. Justesen* – og fra omtrent samme tid gik Niels Pedersen med liv og sjæl ind for udbredelsen af kendskabet til andelsmejerisystemet. Han gennemrejste Danmark for at agitere for andelsmejerier, og hans skole blev, meddeles det, på det nærmeste overrendt af nybagte mejeribestyrere, der søgte råd og vejledning – og en kyndig mejerist. Det er ikke vanskeligt at godtgøre Niels Pedersens aktive bistand ved oprettelsen af den første snes andelsmejerier landet over, og han havde ganske betænksomt påtaget sig agentur for firmaer i mejerimaskiner og -inventar⁴⁷. Indtil Landhusholdningsselskabets mejerikonsulent, *Bernhard Bøggild*, begyndte sin virksomhed i 1887, var Niels Pedersen fra Ladelund den autoritet indenfor mejeridriften, der ivrigt og kraftigst støttede den nye udvikling. Han tog sit udgangspunkt i det nedslående faktum, at det mindre landbrug, trods Segelckes og andres ihærdige bestræbelser, ikke i almindelighed fik et tilfredsstillende udbytte af mejeriet, men at centrifugen, de øvrige tekniske fremskridt og de solide argumenter i N. J. Fjords forsøg muliggjorde større indtjening ved hjælp af andelsmejerierne, på hvis organisatoriske opbygning og ledelsesproblemer han ikke ofrede mange ord⁴⁸. På Ladelund uddannede Niels Pedersen bestyrere til de mange nye andelsmejerier, en virksomhed, der også blev taget op af Dalum Landbrugsskole⁴⁹.

Landboskolens mænd er omtalt her, fordi opmærksomheden normalt har været koncentreret udelukkende om at spore en påvirkning direkte fra den grundtvigske højskole og dens forkyndelse til de praktisk-økonomiske bestræbelser, de mange andelsmejerioprettelser i 1880'erne var udtryk for. Landboskolen udgjorde et mellemlid med åndeligt artsfællesskab med folkehøjskolen, men med fast faglig forankring midt i landbrugets udvikling. Det var knapt nok, at landboskolernes elevflokk, der i 80'ernes begyndelse nåede omkring 400 år-

ligt, endnu kunne nå at præge initiativtagernes kreds – Stilling Andersen var blot 24 år gammel i 1882 – men skolernes lærere og kredsen omkring »Vort Landbrug« bidrog til at befordre »Bølgen fra Vesterhavet«. Landboskolen vedkendte sig sit udgangspunkt i folkehøjskolen, skønt den med årene mere og mere helligede sig den rent landbrugsfaglige undervisning. Og gjaldt det skoleformen, gjaldt det ikke mindst dens mænd. Selv om Ludvig Schrøder over for Chr. Christensen, Tune, skulle have frabedt sig tilstedeværelsen af et særligt »højskoleagerbrug«, så var et sådant en kendsgerning. Det gav Niels Pedersen, Ladelund, udtryk for i et brev til Schrøder, hvori han takkede denne for at have »fremkaldt og senere opretholdt« hans skole⁵⁰.

Disse overvejelser havde deres grundlag i J. Th. Arnfreds afvejning af højskolens »bidrag« til andelsbevægelsen, og der er forsøgt at indrømme kundskabsmeddelelsen og hvad deraf følger en mere ligelig plads over for den folkelige vækkelse, end Arnfred synes at have været villig til at tilstå den. Hermed være dog ikke hævdet, at vækkelsen til forståelsen af det folkelige fællesskab ikke kunne ligge i sindet som en tilskyndelse til måske flere år senere at tage initiativet til at rejse et mejeri på fællesskabets grund. Men hvordan spore dette? Det kunne være meget tillokkende her at standse op og påvise det næsten umulige i at forbinde de to så vidt forskellige faktorer i 80'ernes samfund og i stedet tage sig af de mere håndterlige økonomiske og sociale forudsætninger. Det ville dog givet føre til et for perspektivløst billede af andelsmejeribevægelsen i Danmark – et sted på vejen i udforskningen af andelsbevægelsens historie må forsøget gøres.

Højskole og andelsbevægelse – for snævert perspektiv

Det er tidligere i dette arbejde hævdet, at man ikke kommer uden om at gå de mange hundrede første mejeriformænd igennem mand for mand og søge enhvers uddannelsesmæssige baggrund klarlagt. Men snart vil man støde på en indsnævring, der må omgås. Da andelsmejeriet i Vrå i Vendsyssel blev oprettet i 1887, var mejeriets første formand, gdr. *Jens Peter Larsen*, Borup, en mand på 61 år – med andre ord kan man ikke med rimelighed spørge om højskolebag-

grund i dette tilfælde⁵¹. Nu er Jens Peter Larsen fra Vrå rent aldersmæssigt et særsyn blandt den gruppe mænd, der er tale om, men allerede for dem, der var omkring de halvtreds, da mejerierne blev rejst, må et højskoleophold af naturlige årsager være så sjældent forekommende, at man ikke kan »regne« på det⁵². Den grundtvigske folkehøjskole stod imidlertid ikke som den eneste institution i den »folkelige bevægelse« i slutningen af forrige århundrede. Omkring den grupperede sig friskoler, foredragsforeninger og forsamlingshuse, valg- og frimenigheder. Stiller man sig den næsten uløselige opgave at efterspore forbindelsen mellem de to sider af 19. århundredes landbosamfund, så må man gøre den åndelige bredere end det blotte højskoleophold. Man må spørge, om en inddragelse i det, der af mangel på bedre betegnelse kan kaldes den folkelige bevægelse på undervisnings, kultur- og kristenlivets felter, kunne formidle en holdning, der kunne give sig udslag i særlig aktiv deltagelse i rejsningen af andelsforetagender?

Som en antydning af, hvad der kan indeholdes heri, skal gengives en sammenstilling af andelsmejeriudvalg og -bestyrelser og deltagelse i en valgmenighed eksemplificeret i Ubberup valgmenighed ved Kalundborg. Valgmenigheden var oprettet i 1873 med udgangspunkt i eksisterende grundtvigske kredse på egnen, bl. a. på Refsnæs og omkring Vallekilde, og man har bevaret en fortegnelse over sognebåndsløsere til menighedens første præst, *V. J. Hoff*. En grov erhvervs-mæssig inddeling af medlemmerne pr. 1886 – da de første andelsmejerier på egnen blev oprettet – giver 43 pct. gårdejere (og boelsmænd), 11 pct. husmænd, 16 pct. landhåndværkere og bestillingsmænd, 8 pct. lærere og 22 pct. andre, fortrinsvis karle, piger og aftægtsfolk⁵³. Menigheden fordelte sig over en række sogne, dels op imod Vallekilde og Odsherred, dels i en tunge ned mod Slagelse. Andelsmejeribevægelsen kom relativt tidligt til denne del af Sjælland, og hvor der er bevaret materiale fra mejerierne, kan man gøre sig en forestilling om valgmenighedsmedlemmernes deltagelse i forberedelsen og ledelsen af andelsmejerierne.

Før oprettelsen af et mejeri, var det sædvanligt, at et udvalg arbejdede med de praktiske spørgsmål, der skulle løses inden lovene kunne vedtages og den første bestyrelse blev udpeget. Her er vist deltagelsen af valgmenighedsmedlemmer i forberedende udvalg⁵⁴:

	Medl. i udvalget – heraf valgmenighedsmedl.	
Spangsbros, Tømmerup sogn, 1886	6	4
Esbern Snare, Uby sogn, marts 1886	4	2
juli 1886	9	2
Ballebjerg, Føllenslev sogn, 1887	7	—
Asnæs, Asnæs sogn, 1886	7	1
Refsnæs, Refsnæs sogn, 1887	6	3
Brunbjerg, Hørve sogn, 1888	5	3

Nedenfor er gengivet i rækken yderst til venstre, hvor stor en del af andelshaverne ved oprettelsen af mejeriet, der var valgmenighedsmedlemmer, dernæst antallet af bestyrelsesmedlemmer i mejeriet og i de følgende rækker antallet af valgmenighedsmedlemmer i bestyrelsen op til 1894. Andelsmejeriernes medlemskredse følger ikke sognegrænserne, hvad der gør det vanskeligt at måle, om medlemmerne i valgmenigheden var hurtigere til at slutte op om andelsmejeriet og gjorde det i større tal end ikke-valgmenighedsmedlemmer. Forhandlingsprotokollen fra andelsmejeriet Spangsbros – hvorfra man omtrent kan se menighedens kirkebygning – tyder dog på, at det var tilfældet⁵⁵:

Mejeri	% valgmenighedsmedl. af andelshaverne	Bestyrelses- medlemmer	86	87	88	89	90	91	92	93
Spangsbros	19	7	5	5	6	4	4	5	6	5
Esbern Snare ..	9	7	3	2	—	—	1	2	1	1
Asnæs	6	7	1	—	—	—	1	1	2	2
Ballebjerg	4	9		3	3	2	1	—	—	1
Refsnæs	10	7		4	4	3	3	3	3	3
Brunbjerg	13	7			2	2	—	—	1	2
Stensbjerg-Kærby, Rørby sogn	20	7			3	3	2	1	2	2
Vindebrink, Vørslev sogn ..	15	5			1	2	1	—	1	2
Fuglede, St. Fuglede sogn	1	7			1	1	1	1	1	—

Til denne opstilling kan føjes, at initiativtageren til andelsmejeriet »Brokilde« i Svinninge i 1887–88, gdr. *Søren P. Jensen*, var eneste valgmenighedsmedlem fra dette sogn, og at to mænd, der lokalt betød meget for agitationen for andelsmejerisystemet, mejeriforpagter *Adolf Burchardi* fra Birkendegaard og gdr. *Niels Hansen Risegaard* fra Faarevejle, begge havde løst sognebånd til pastor Hoff, og det virker ikke overraskende på denne baggrund, at den første mejeribestyrer på Spangsbros andelsmejeri omtrent samtidig med sin ansættelse

indtrådte i valgmenigheden⁵⁶. Alt taget i betragtning tør man hævde, at andelsmejeribevægelsen i dette nordvestlige hjørne af Sjælland i vid udstrækning blev båret frem af mænd fra den grundtvigske valgmenigheds kreds. Det er rimeligt at forvente, at mange herfra havde været på højskole, ligesom der var adskillige friskoler på egnen – helt symptomatisk lejer friskolen i Kærby sig ind på loftet af det nyopførte mejeri⁵⁷. Spørgsmålet højskole og andelsbevægelse må derfor ændres til den folkelige bevægelse og andelsmejerierne, hvis der skal komme tilstrækkelig dybde i billedet.

Andelsmejeribevægelsens forhold til de folkelige strømninger inden for skolevæsen, oplysningsarbejde og kirkeliv vil være et hovedpunkt i en undersøgelse af forudsætningerne for landbrugets andelsbevægelse i 70'ernes og 80'ernes landbosamfund. Men det vil være en utilladelig forenkling at forestille sig, at forudsætningerne alene skulle søges i denne retning. Helt bortset fra tekniske forudsætninger og langtvirkende strukturændringer af økonomisk og social art i 19. århundredes bondebrug prægedes vel også tilblivelsen af andelsmejeribevægelsen af de stærke brydninger på så godt som alle felter af samfundslivet, der var karakteristisk for »provisorietiden«. Andelsbevægelsen i Danmark har holdt sin sti ren for partipolitik, og der var som nævnt tidligere kun få forsøg på at inddrage mejerioprettelserne i striden mellem højre og venstre. Men alligevel afspejles de lange linier i 80'ernes politiske kampe i andelsmejeribevægelsens historie som i dette avisindlæg fra gdr. *Kristian Larsen* fra Sørbylille ved Slagelse:

»Jeg tillader mig indtil videre at formene, at et stort, veldrevet Andelsmejeri, hvor Leverandørerne vedtage en nogenlunde ensartet Fodring, vil kunne levere ligesaa holdbart og fint Smør som *Fler-tallet* af Herregaardene, og skulde d'Hrr. Smøreksportører alligevel mene (og det er slet ikke utroligt) at saadant Smør, bare fordi det kommer fra os Smaafolk gennem et Andelsmejeri, bør sættes lavere i Pris end samme Kvalitet fra Herregaarde, saa tænker jeg, vi kan gaa slige Herrers Dør forbi og sende vort Smør direkte til England, hvor det vil blive betalt efter Kvalitet og ikke efter Mærke«⁵⁸.

Beskæftiger man sig med andelsmejeribevægelsens gennembrudstid, fornemmes snart et net af forudsætninger, ofte indbyrdes forbundne, hvor fremdragelsen af en bestemt forudsætning hurtigt viser sig at kræve yderligere forudsætninger som afstivning for argumentationen – og atter må nye støtte de første, så man efter kort tid står med

et stillads af uoverskuelig struktur. At udrede dette på landsbasis udelukkes af arbejdets omfang, men endnu eksisterer mulighederne for at komme til klarhed over stilladsets karakter inden for et mindre felt. Man kunne tænke sig en større ø som Mors eller Falster, en halvø som Salling eller Odsherred eller blot et klart defineret, naturligt sammenhængende område som Vr. Flakkebjerg herred, Hads herred eller det centrale Vendsyssel. Her kunne man overse udviklingen fra eksempelvis 1850 til 1914, og en absolut nødvendig indsamling af kildemateriale kunne trænge helt i dybden til foreningsgemmer og loftsrum. Med et overskueligt arbejdsområde foran sig kunne man gøre sig et begrundet håb om at nå frem til forståelse af de sammenløbende politiske, socialøkonomiske og åndelige strømninger, kunne rede dem ud og atter stille dem sammen i et meningsfyldt mønster.

NOTER

1. Anf. arb. s. 213.
2. Hvor indarbejdet denne forestilling er, kan belyses ved den diskussion, der i 1951 fandt sted i Højskolebladet, efter at dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang havde advaret mod at se den grundtvigske folkehøjskole som den altafgørende forudsætning for landbrugets andelsbevægelse, se Højskolebladet LXXVI s. 353 ff.
3. Om Hans Dønnergaards indsats i brugsforeningsbevægelsen, se Preben Dollerup: Brugsforeningerne 1866–1896 (1966) især s. 184 ff., jfr. Roskilde Dagblad 23/3 87. Dønnergaard var formand for det første andelsmejeri på Roskildeegnen – »Landmandslyst« ved Østed – fra dets oprettelse i 1887, se Forhandlingsprotokol 1887 ff. (Mejeriet), og han agiterede for mejerioprettelser i omegnen, se Ringsted Folketidende 14/4 88. Han var ledende i en sammenslutning af sjællandske andelsmejerier, se J. P. Jensen: Svinningekredsens Historie, Fra Holbæk Amt 1932 s. 104, og han deltog i arbejdet for at oprette et andelssvineslagteri i Roskilde i 1888, se Roskilde Dagblad 4/8 88, Roskilde Tidende 27/ og 29/7 88.
4. Som eksempler på drøftelse af organisationsformen kan nævnes Thisted Amts Tidende 20/4 87, Silkeborg Avis 12/5 87, 10/3 88, Vendsyssel Tidende 1/2 og 14/2 88. En socialt betinget argumentation kommer frem hos en lærer i Svebølle ved Kalundborg, se Holbæk Amts Dagblad 26/1 87, Roskilde Dagblad 17/5 87. Af spredte forsøg på at inddrage andelsmejeribevægelsen i den politiske strid kan anføres Holbæk Amts Avis 28/1 87, Ringsted Folketidende 18/6 87 og 20/2 88 og Edele Kruchow: Dansk Landbrugs Andelsbevægelse (1946) s. 32 ff.

5. Lærer Karl Hansens dagbog 13/1 87 (privateje).
6. Forhandlingsprotokol for andelsmejeriet »Spangbro« 1886 ff. (Depot i Rigsarkivet), Andelsbladet 1967 s. 1100 f.
7. Om Severin Jørgensens syn se Andelsbladet 1916 s. 367 f. og 1923 s. 315. Knud Thøgersen har formuleret sin opfattelse i talrige artikler i samme blad fra 1901 og fremefter, jfr. også Salomon J. Frifelt: Fra Vildor-
nen til Baconsvinet (1938) s. 405 ff. Om Anders Nielsen, Svejstrup Øster-
gaard, se Kaj Horup Laursen: Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, Er-
hvervshistorisk årbog 1968 s. 154 f.
8. Rigsdagstidende 1887–88, Landstingets Forhandlinger sp. 988 ff., Land-
mandsblade 1889 s. 638, Ole Peter Jensens optegnelser (privateje).
9. Jesper Madsen til N. J. Fjord 6/9 83 (Landøkonomisk Forsøgslaborato-
riums arkiv), Ribe Amtstidende 7/2 og 23/2 84, Horsens Folkeblad 2/4 84,
Roskilde Tidende 30/1 88, om Jesper Madsen se iøvrigt J. Hattinger Jørgen-
sen: Folkehøjskolen i Uldum (1948) s. 93 ff.
10. Grenaa Folketidende 22/3 87, 16/1 og 20/2 88. Anders Nielsen, Skals høj-
skole, var også formand for det lokale andelsmejeri ved dets oprettelse, se
G. Ellbrecht: Danske Mejerier III, s. 542.
11. Klaus Berntsen: Erindringer fra Manddommens Aar (1923) s. 137 f.
Love for Andelsmejeriet Guldbjerg 1885, jfr. Andelsbladet 1939 s. 1353
ff., og Love for Andelsmejeriet i Særslev 1887, jfr. Fyens Tidende 17/1
87.
12. S. Sørensen: Horsens Andelssvineslagteri 1887–1912 (1912) s. 6 ff., Aa.
Axelsen-Drejer: Andelsslakterierne i Danmark 1887–1937 (1937) s. 81 ff.
13. Vort Landbrug 1886 s. 583 ff.
14. Horsens Folkeblad 20/1 og 17/2 85, 30/1 88. Beretning om Horsens
Landbrugsforening 1885 (1886) s. 65, se også C. Bjørn: Landhusholdnings-
selskabet og andelsmejeriernes gennembrud, Erhvervshistorisk årbog 1968
s. 299 f.
15. Tidens Strøm 21/9 88, jfr. 20/7 og 10/8 s. å. Jfr. også A. Pontoppidan-
Thyssen: Den nygrundtvigske bevægelse I (1958) s. 464 ff.
16. Vort Landbrug 1897 s. 486 ff.
17. C. Bjørn: Omkring andelsmejeribevægelsernes tilblivelse, Landbohystori-
ske studier tilegnede Fridlev Skrubbelttrang (1970) s. 237 f.
18. Frode Aagaard: Anf. arbejde s. 209.
19. Andelsbladet 1941 s. 1167.
20. Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841–1892 (1944) s. 252 f.
21. J. Stilling Andersen: Fremkomsten af det første andelsmejeri »Hjedding«,
Tune Elevers Aarsskrift 1908 s. 21 ff., Mælkeritidende 1908 s. 30, 1970
s. 605, Salomon J. Frifelt: Lisaa gammel som æ vej (1968) s. 96 ff.
22. Marinus J. Gravsholts papirer (Andelsudvalget).
23. Der findes ingen helt pålidelig statistik for andelsmejeriernes oprettel-
sesår, hvad der først og fremmest skyldes, at adskillige andelsmejerier op-
rindelig var fællesmejerier i en kortere eller længere periode, før de blev
overtaget af leverandørerne. I flere tilfælde finder man derfor fællesmeje-

riets oprettelsesår opgivet for andelsmejeriets. Ligeledes mangler nogle andelsmejerier, der kun levede ganske kort tid. Her er anvendt oplysningerne i »Mejeribruget i Danmark 1914«, Stat. Medd. 4. rk., 49. bd., 1. hft.

Det første andelsmejeri i Sorø amt blev oprettet i 1885, og af de i 1914 eksisterende 64 mejerier, var de 52 oprettet inden 1891. I Odense amt regnes Baaring andelsmejeri fra 1884 som det første, og af 84 andelsmejerier i 1914 var 60 opført i tiden 1884–1890.

24. Af øens 18 andelsmejerier i 1914 var ikke mindre end 16 oprettet i fem-året fra 1886 til 1890, jfr. C. Bjørn: Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrud, Erhvervshistorisk årbog 1968 s. 296 f.
25. I det gamle Århus (og Skanderborg) amt var der i 1914 92 mejerier, af hvilke 58 var oprettet inden 1891. I Randers amt, hvor de første andelsmejerier blev bygget i 1886, var der pr. 1914 76, hvoraf 34 var ældre end 1891.
26. Se note 3. Omkring Roskilde eksisterede der i 1880'erne et udbygget net af fællesmejerier, mens mælken fra egnen nærmere København hovedsagelig solgtes til konsum via mælkeforpagtere, se indberetninger i forbindelse med lovforslaget om fælles- og andelsmejerier, Justitsministeriets arkiv, 1. Dep. 1887, Journal O 6149 (Rigsarkivet).
27. I Præstø amt var der i 1914 62 andelsmejerier, hvoraf 34 var oprettet før 1891.
28. På Lolland-Falster var der i 1914 47 andelsmejerier, og af disse var 36 oprettet i tidsrummet mellem 1884 og 1891. For de nordjyske amter var de tilsvarende tal for Hjørring 36 af 83, for Thisted 9 af 33, for Ålborg 28 af 75 og for Viborg amt 34 af ialt 77 andelsmejerier i 1914. Se også P. Munchs iagttagelse i 1900, En Ungdomsbrevveksling II (1962) s. 49.
29. Anf. arb. s. 23 ff.
30. Jfr. ovennævnte arbejde af Roar Skovmand s. 169 ff. og Hans Jensen: Lars Bjørnbak og den bjørnbakske Bevægelse (1919) s. 43 ff.
31. I omegnen af Århus leverede mange landmænd konsummælk til byen, men egnen få kilometer længere borte var hurtigt med i andelsmejeribevægelsen, se indberetninger fra Hasle m.fl. Herreders Kontor 12/6 88, Ning Herreds Kontor 15/6 88 og Hads Herreds Kontor 31/5 88, Justitsministeriets arkiv, 1. Dep. 1887, Journal O 6149 (Rigsarkivet).
32. C. Bjørn: Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste. Erhvervshistorisk årbog 1968 s. 95, Roar Skovmand (udg.): En højskolevinter (1968) passim.
33. Roar Skovmand: En højskolevinter, tillæg III, samme: Folkehøjskolen i Danmark 1841–1892 (1942) s. 257 ff., Hans Lund: Askov Højskole 1865–1915 (1965) s. 80 f., 85, 152.
34. Andelsbladet 1942 s. 1282 f.
35. J. Stilling Andersen: Fremkomsten af det første andelsmejeri »Hjedding«, Tune Elevers Aarsskrift 1908 s. 21 ff., jfr. Chr. Christensen: Min Livsførelse og Virksomhed (1918) s. 115.

36. K. Hansen: Jørgen la Cour (1916) s. 66, om landboskolerne se Roar Skovmand: Den danske Folkehøjskole 1841–1892 (1944) s. 135 ff., 445 ff., C. Bjørn: Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste, Erhvervs-historisk årbog 1968 s. 85 ff.
37. Vort Landbrug 1882–83, s. 1, Chr. Christensen: Anf. arb. s. 180 ff. Se iøvrigt O. Christensen: Tune Landboskole 1871–1921 (1921), Hans Appel: Dalum Landbrugsskole 1886–1911 (1911) især s. 13, 20, Jakob Hansen: Erindringer, Fra Holbæk Amt 1933 s. 61 ff., Ladelund Elevforenings Aarsskrift 1929 s. 21 ff.
38. Første positive omtale af andelsmejerierne – eller her »Aktiemælkerier« – fremkommer i foråret 1883, se Vort Landbrug 1882–83 s. 472. Først på året 1884 stiller »B«, antagelig redaktør J. H. Bagge, sig skeptisk overfor andelsmejerierne, se Vort Landbrug 1883–84 s. 355, men fra efteråret 1884, da assistent M. C. Petersen redigerede læserbrevene, hvad mejerivæsenet angik, blev kursen afgjort positiv, se Vort Landbrug 1884 s. 251 f., 393. M. C. Petersen til N. J. Fjord 26/11 85 (Landøkonomisk Forsøgslaboratoriums arkiv). Beretningen blev trykt i Vort Landbrug 1886 s. 13 ff., 28 ff., 46 ff., 59 ff., 105 ff.
39. Om Segelckes syn på det mindre landbrugs mejeridrift se Ugeskrift for Landmænd 1880 I s. 174 f., Beretning for Foreningen af jyske Landboforeningers Delegeretmøde 1884 s. 8 ff., M. C. Petersen til N. J. Fjord 20/9 84 (Landøkonomisk forsøgslaboratoriums arkiv).
40. Anders Svendsen i Vort Landbrug 1887 s. 269 ff., Hans Appel og Jørgen Pedersen, se Vort Landbrug 1887 s. 504 f., jfr. G. Ellbrecht (udg.): Danske Mejerier IV (1918) s. 292 f. og Skanderborg Amts Avis 17/2 87.
41. Fyens Tidende 2/2, 22/2, 25/2, 11/3 og 19/3 84.
42. Stubbekjøbing Avis 17/3 81 og Kalundborg Dagblad 25/4 85 overfor Holbæk Amts Dagblad 21/7 86 og Næstved Tidende 9/3 87.
43. Silkeborg Avis 11/3, 20/3 og 6/4 86, Randers Dagblad 5/4 og 27/4 86.
44. Beretning for Foreningen af jyske Landboforeningers Delegeretmøde 1884, Bilag til Post 4, 3, jfr. diskussionen om samme beretning s. 7 ff. M. C. Petersen til N. J. Fjord 31/7 82 (Landøkonomisk Forsøgslaboratoriums arkiv). Referater af foredrag i Silkeborg Avis 3/12 85, Vejle Amts Folkeblad 15/2 86, Næstved Tidende 18/1 88 og Frederiksborg Amts Avis 4/2 88 m. fl. Se også Vort Landbrug 1887 s. 483 ff. og Solrød Andelsmejeri 1888–1938 (1938) s. 3.
45. Ladelund Elevforenings Aarsskrift 1929 s. 21, 30, Hans Lund: Askov Højskole 1865–1915 (1965) s. 80 f., 145, Beretning for Foreningen af jyske Landboforeninger 1880 s. 24.
36. Kolding Folkeblad 24/2 80. Ladelundgaard havde ligesom Tune Landboskole også fællesmejeri i forbindelse med skolen.
47. Angående Niels Pedersens aktivitet se G. Ellbrecht (udg.): Danske Mejerier I–IV (1916–18), hvor det ved hver enkelt mejeri er anført, hvem der forestod opførelsen, jfr. Niels Thøgersen: Lindknud Sogn (1936) s. 77, Thisted Amts Tidende 17/4 86.

48. Sorø Amtstidende 15/3 86, Aarhus Amtstidende 14/2 87, Vort Landbrug 1886 s. 465 ff.
49. Ladelund Elevforenings Aarsskrift 1929 s. 38 ff., jfr. N. Pedersen til N. J. Fjord 27/8 87 (Landøkonomisk Forsøgslaboratoriums arkiv).
50. Chr. Christensen: Anf. arb. s. 184, N. Pedersen til Ludv. Schrøder 11/3 88 (Schrøders arkiv, Kgl. Bibl.).
51. Spare- og Laanekassen for Vraa og Omegn 1871–1971 (1971) s. 55, jfr. Vendsyssel Tidende 13/4 87.
52. Den største elevvårgang før 1864 var på 449, se Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841–1892 s. 93.
53. Om Ubberup valgmenighed se Asger Højmark og Uffe Hansen: De grundtvigske Fri- og Valgmenigheder (1944) s. 77 ff. Utvivlsomt må en del af de som »andre« opførte 22 % regnes til gruppen gårdejere og boelsmænd, således at denne i 1886 har udgjort omkring halvdelen af det samlede antal.
54. Udvalgsmedlemmerne gengivet efter avertissementer i Kalundborg Dagblad og Holbæk Amts Dagblad.
55. Oplysningerne hentet fra forhandlingsprotokoller og medlemsfortegnelser fra de respektive mejerier.
56. Om Burchardi se F. Jensen, Svebølle, til N. J. Fjord 25/3 86 (Landøkonomisk Forsøgslaboratoriums arkiv), Sorø Amtstidende 12/2 86, Niels Hansen Risegaard bl. a. Holbækposten 25/1 87, 18/2 87, Østsjællands Folkeblad 18/6 88.
57. Forhandlingsprotokol for andelsmejeriet »Stensbjerg-Kærby« 30/10 88 (Depot i Rigsarkivet).
58. Sorø Amtstidende 6/4 86.